

Dede Korkut Kitabı Dilinde Kullanılan Eski Türk Sözlüğünün Çağdaş Azerbaycan Edebî Dilinde Aksı

Aynur Mammadova*

Dede Korkut Kitabı'nın dilindeki eski Türk sözlüğü onun sözlük birimi fonunun önemli aşamasını sağlamaktadır. Bunların belirli kısmı Orhon-Yenisey Anıtları'nın kelime hazinesindeki sözlükle uzlaşmış, bu sözlüğün az olmayan bir kısmı X-XI. yüzyıllara ait sözlüklerde de kayda geçmiştir.¹ Çağdaş dil açısından eskimiş bu Türk sözlüğünün büyük bir kısmı XVI. yüzyıla kadar edebî dilin aktif sözlük birimlerinden olmuş, neredeyse hepsi Nesîmî, Kişverî, Hatayî, Fuzûlî üslubunda kullanılmıştır.

Dilimizin sonraki aşamalarında da kullanışlılığını kaybetmeyen bazı eski Türk sözlüğünün aynı şekilde kullanılması hatta XVIII-XIX. yüzyıllarda kullanılan dilde de rastlamak mümkündür. Eskimiş kelime hazinesi söz yaratıcılığı gibi günlük, daima gelişen bir proses için bu sözlük birimleri sonraki dönemlerde edebî dilden zamanla çıkmış, izlerini ağız ve şivelerde tutmuş, belirli bir kısmı ise başka Türk dillerinin sözlük birimi değerine dönüşmüştür.

Dede Korkut Kitabı dilinde kullanılan sözlüğün önemli kısmı Türk kökenli olup halk konuşma diline aittir. Eğer M. Kaşgarlı'nın sözlüklerindeki 8000 sözlük biriminden 5000'inin çağdaş Azerbaycan dilinde olduğu gösterilse de², rakam %'de 62'ye yakınsa bile, *Dede Korkut Kitabı*'nda kullanılan sözlüğün %90'ına yakının Azerbaycan dilinde yer almasını hiçbir abartıya izin vermeden belirtmek mümkündür. Tamam, bu sözlükten bir kısmı protoTürk kökenlidir. Bu tarz bir kanıt V. Aslanov da dikkat çekmiştir. O, çağdaş Azerbaycan dili için eski olan bazı sözlüğün protoTürk özellikli olduğunu ve onlara örnek olarak av, al sözlüğünü belirtmiştir³. Dilimizin çağdaş dönemi ile kıyaslandığında DKK'da kullanılan sözlük, eski Türk sözlüğü,

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Dilçiliği Kürsüsü, Bakü/AZERBAYCAN yunur77@gmail.com

1 R. Məhərrəmov, *Kitab-ı Dədə Qorqudun Söz Xəzinəsi*, Bakü 2009, s. 8.

2 В.И. Асланов, “Дивану лугат-ит-тюрк Махмуда Каşғари и азербайджанский язык”, *Советская тюркология*, С 1 (1972), с. 62-63.

3 В.И.Асланов, “К проблеме реконструкции корневых морфем”, *Советская тюркология*, С 2 (1971), с. 67-75.

onların kökenleri ise prakökenlidir. Azerbaycan dilbilimde prakökler üzerine en çok Aslanov⁴, Nerimanoğlu⁵, Halilov⁶ ve Ahmedov⁷ durmuşlardır.

Çağdaş Azerbaycan dilinde eskimiş sözler dendiğinde bir cinsli, bir tipli dil olayı değil, bileşik söz birimi-anlambilimsel aşamalar sonucu olan çok katmanlı, perspektifleri bol olan dil olayı düşünülmektedir.

Sözlerin eskimesinin esasen iki nedenden ortaya çıkması belirtiliyor:

“1) Hayatta mevcut olan veya hayal edilen nesne ve olayların adı (işaret olarak) önceleri ifade olunduğu sözle değil, yeni araştırılmış veya başka dilden alınmış daha uygun sözle ifade olunuyor; 2) zamanında hayatta olmuş... nesne ve olayla çağdaş dönemde ya tamamen olmuyor, ya da kendi önemini kaybediyor. Bu durumlarda onu ifade eden söz de kendi içeriğini kaybediyor ve nihayetinde dilden çıkıyor”⁸

T. Efendiyeva eskimenin esas nedenini tarihî-kültürel gelişimde göreyerek belirtiyor ki bu süreçte aynı zamanda onların ayrı ayrı anlamları arasındaki ilişkiler, eşteş diferensiyelleşme olarak önemli yer kapsamaktadır.⁹

H. Hasanov sözlerin anlamca eskimesinin aşağıdaki nedenlerini belirtmiştir: “1) Sözüün ikinci üreme anlamının aktifleşmesi; 2) Çokanlamlı sözlerin anlamlarından birinin tekanlamlı eşteşleri ile sıkıştırılması; 3) Önemli anlam merkezinin üreyen anlama geçmesi; 4) Aynı nesne veya olayın birkaç sözle adlandırılması, onlardan biri aktif oluyor, diğeriye pasifleşerek eskiyor”¹⁰.

Bu nedenlerin görevi çağdaş dilde sezilmektedir. Örneğin, birinci nedenin etkisi ile eskimenin sonucu çağdaş eserlerde çağdaş dil için aktif olan sözlerin kullanılmasında kendini göstermektedir: “dügün” yerine “şenlik”: “Öyle şenlik

4 V. И. Асланов, *Историческая лексикология азербайджанского языка* (Проблема реконструкции). Автореф, докт, дисс, Баку 1973.

5 K. V. Nərimanoğlu, “Kitab-ı-Dədə Qorqud’un Poetik Sistemi(Etüüdlər)”, *Dədə Qorqud Aliliyi*, Bakü 1999, s. 89-106.

6 B. Xəlilov, “Əsgü Türkcədəki i-sinkretik Kökü və Onun Törəmələri”, *Dil Məsələlərinə Dair Tematik Toplu*, Bakü 1998, s. 180-183.

7 F.Əhmədov, *XVIII Əsr Azərbaycan Ədəbi Dilinin İnkişafında Vidadının Rolu*, Bakü 2005, s. 40.

8 *Müasir Azərbaycan Dili*, Bakü 1978, s. 156.

9 T. Əfəndiyeva, *Azərbaycan Dilinin Leksik Üslubiyatı*, Bakü 1980, s. 228.

10 H.Ə. Həsənov, *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*, Bakü 1987, s. 152-153.

olacak ki, akın akın el gelecek”¹¹; “Kopuz” yerine “saz”: “Aşık çal, sazımı, anlat destanımı”¹² v.s.

Eskimenin dördüncü nedeninin izini eşteşlerde görmek mümkündür.

Tarihî aşama olan eşteşler-eşteş sıralar edebî dilin çeşitli gelişim dönemlerinde değişimlere maruz kalmıştır. Bu süreçte başka dillerden edebî dile geçen bazı alıntı sözler dilin doğasına, ahengine, ruhuna uygunlaşarak eşteş sıralarına katılıyor. Sonuçta edebî dilin oluşum ve gelişiminde aynı veya yakın anlamlı alıntı sözler kelime hazinesinin esas unsurlarından birine dönüşerek, köken itibarıyla kendi sözlerini dilden çıkarabiliyor. Bugün dilimizde çok az kullanılan Türk kökenli eski sözler sırf bu baskı yoluyla neceleri edebî dilden sıkıştırılarak çıkarılmış, sonralar edebî dilin halk dilinde etkisi sonucu tamamen unutulmuş ve kendi yerlerini söyleniş ve yazılışa göre daha zor olan Arap-Fars sözlerine vermiştir.

K.M. Musayev doğru olarak belirtiyor ki, Azerbaycan edebî dili XIX. yüzyıla dek Fars edebî dilinin, aynı zamanda daha çok bu dilin aracılığıyla Arapçanın güçlü etkisine maruz kalmıştır. Bunu Azerbaycan dilinin öz Türkçe olan Türk sözlerini İran ve Arap alıntularıyla yerdeğiştğini belirtebiliriz. Türk sözlük birimi, genelde Azerbaycan ağız ve şivelerinde tutmuşlar ki, burada Türk anıtları başka Türk dilleri için önemli olan eski sözler vardır¹³.

Edebî dilin kelime hazinesi ile kıyaslandığında şive leksikası daha mühafazakârdır. Belirli bir sözün yazılı anıtlarda kullanılması aynı sözün eskiliğine, çağdaş şivelerde kullanılması ise bu sözün tarihen Azerbaycan diline has oluşuna kastediyor. Bu nedenle dilin eski sözlük birimi katına ait olan sözler şivelerin kelime hazinesinde daha çok korunarak saklanmıştır¹⁴.

Türk anıtlarında, klasik edebî dilde de aktif kullanılan eski Türk sözleri Azerbaycan dilinin ağızlarında ilk anlamını korusa da, çağdaş Azerbaycan dili için eskijen sözler sayılmaktadır.

Dilin sözlük birimi sesbilimi ve gramer ile kıyaslandığında toplumun maddi hayatı ile direkt ilişkilidir¹⁵. Halkın yaşam biçimi ile ilgili olan eski sözlerin konservleşmiş

11 N. Xezri, *Seçilmiş Eserleri*, C VI, Yazıcı Neşriyyatı, Bakü 1984, s. 63.

12 Sehend, *Sazımın Sözü*, Yazıcı Neşriyyatı, Bakü 1984, s. 189.

13 K.M. Мусаев, “Лексика тюркских языков”, *Наука*, Москва 1984, c. 70.

14 E. Əzizov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*, Bakü 2016, s. 205.

15 С.И. Ожегов, *Лексикография, Культура речи, Учеб. пособие для вузов*, 1974, c. 352.

manaları sözlük biriminde, folklor örneklerinin dilinde daha iyi saklanmaktadır¹⁶. Dede Korkut destanlarının sözlük birimi katının önemli kısmını teşkil eden, çağdaş dil için eskimiş Türk sözleri geçmişin bir parçasını koruyarak sakladığı için dil açısından en ilgi çeken söz birimleridir. Bu sözlerin her birinin edebî dilde kişisel gelişim tarihi olduğu gibi onların dilden silinmesinin de kendilerine özgü özellikleri vardır. Bu nedenle de asırlardan asırlara geçtikçe kendi aktifliğini, kullanım derecesini kaybetmiş, en saf, en temiz, en az yabancı etkilere maruz kalan bu birimleri eski Türk sözlerini bilimsel açıdan denetlemek, çağdaş dil süzgecinden geçirmek çok önemlidir.

Daha net anlatılırsa, *DKK* dilindeki Türk kökenli sözlerin eski ve çağdaş Türk dilleri açısından araştırmak, onların daha önceki ve sonraki aşamalarda kullanılma hızını izlemek, tarihî açıdan değerlendirmek ve onları çağdaş tezahür şekilleri ile kıyaslamalı olarak öğrenmek, diğer taraftansa akraba Türk dillerinin çağdaşlık aşamasında, aynı zamanda da ağız ve şivelerde kendini gösteren genel ve farklı durumu denetleme açısından önemlidir.

Bütün bunlarla birlikte belirtmek isteriz ki, *Dede Korkut Kitabı*'nda kullanılan bugünkü edebî dilimizin kelime hazinesinde unutulmuş, eskimiş sözlerin kendilerinin de eskime dereceleri ve özellikleri vardır. Yani, onların anlambilimsel, bazıları sözlük birimsel, bazılarıysa sesbilimsel değişimlere maruz kalmıştır:

1. Eposta ve çağdaş edebî dildeki şekiline göre özelliği, maddi kabuğu korunsa da anlamları değişen, daha da net söylersek yani sözlüksel anlamlar kazanmış sözler-anlambilimsel eski sözler (Ağız, aş, ağaç, ayak, kol, çalmak, devlet, dişi, baba, bebek, boy, kol, gri, erkek, kelebek, katı, küpe, köşk, yenge, toka, saz vs.).
2. Eposdaki sesbilimsel cildi, sesbilimsel kabuğu, işaretler sistemi sonraki gelişim sonucu değişime uğramış olan söz birimleri-sesbilimsel eski sözler (Yığac-agaç, yuca-uca, sakal-saggal, tağ-dağ, kara-gara, yutmak-udmak, karındaş-kardaş, uyku-yuhu, tutsak-dustak, tavşan-dovşan vs.).
3. Eposun dilinde çok kullanılan, zaman zaman Azerbaycan millî dilinin kelime hazinesinde eskimiş veya unutulmuş, ağız ve şivelerimizdeyse aynı eski sesbilimsel morfolojisi ile kalan sözler-söz birimi eski sözler (akça, arı, arquru, alp, becit, ban, bun, bınar, cılasun, dün, düğün, güz, bayılmak, dadı, sayru, evren, erdemli, esen, esrük, imrenci, erdil, yavru, sayru, gez).

Görüldüğü gibi, Orhon–Yenisey anıtlarından gelen bu eski Türk sözlerinin her birinin eskimesinin nedeni, tarihî olduğu kadar sözlerin bu eski sözlerin tekrar

16 Əzizov, *age.*, s. 204.

dile getirilmesi de belirli ihtiyaçlarla şartlanmaktadır. Eski sözlerin çağdaş dile getirilmesi dilin özellikleri, dönemle, üslupla ilgilidir.

Son dönemler edebî dilimizde, edebiyatımızda, şiirimizde bu sözler dilin çeşitli üslubu şiirsel özelliklerinde kullanılmakla dilimizi daha da millileştirebilmiş, zenginleştirebilmiştir. Millî ruhlu aydınlarımızın, yazar ve şairlerimizin sayesinde geçtiğimiz yüzyılın 60'lı yıllarından başlayarak dilimizde millileşme sürecinde geniş imkanlar açılmıştır. Onu da özellikle belirtmek isteriz ki dilde giden bu tarz süreçler aynı zamanda bağımsızlığımız, yeni devletçiliğimizde dil haricî faktöre bağlıdır.

Eski sözlerimizin tekrar dile dönüşü aslında olumlu bir olay. Çağdaş şiirimizde, basınıımızda bazen eskimiş sözlerin tekrar dilin pasif fonundan aktif fonuna dönüdüürülmesine çaba gösterilir. Unutulan öyle sözlerimiz var ki dilimizde zamanında eskimiş sözlerdi ama şimdi daha çağdaş dilimizde sıklıkla kullanılmaktadır. Unutulan sözlerin tekrar dilde geniş olarak kullanılması yaygınlaştırmaya da bağlıdır. Basın aracılığıyla geniş aşamada yayılırsa yaygınlaşacaktır. Sözlerin eski anlamlarını tekrar oluşturmak için onları çağdaş dilde aynı anlamı ifade eden çok kullanılan sözlerle birlikte paralel kullanmakla çağdaş insanlara bu şekilde yaymak, tanıştırmak ve aşlamak gerekir. Dilimizde unutilan çok değerli sözler vardır ki onların kullanışlı oluşunu tekrar geri dönüştürmek gereklidir ama genel olarak bunu eski sözlerin hepsi için söylemek doğru olmaz.

Dede Korkut Kitabı destanından topladığımız bazı eski Türk sözlerinin sonraki aşamalarda, folklor örneklerinde, çağdaş edebî dilimizde, şiirimizde, çağdaş edebî eserlerde kullanılma özelliklerinin kıyaslamalı şekilde araştırılması zamanı ilgi çeken özellikler ortaya çıkıyor. Onların bazılarını örneklerle dayanarak denetleyelim:

Suç - Günah

Dede Korkut Kitabı'nın dilinde kullanılan “suç” ve “günah” sözleri eşteşler olarak kullanılmıştır. “Bu suç, bu günah babamdandır”¹⁷; “Benim suçum ne oldu, kim kara otağa gönderdi? dedi”¹⁸; “Kazlık tağının suçu yogdur”¹⁹. Bu eski söz birimi Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde “suç işlemek” anlamında kullanılmıştır. “Er suç kıldı” = adam suçu itiraf etmekden çekindi.

Bu sözün halk şiirinde ve klasik şiirimizde de defalarca kullanılmasına rağmen,

17 *Kitab-ı -Dede Korkut*, Yazıcı, Bakü 1988, s. 27.

18 *KDK, age*, s. 34.

19 *KDK, age*, s. 39.

çağdaş Azerbaycan edebî dilinde “suç” sözü yerine yeri geldiğinde Arapçadan alınmış “günah” sözü daha kullanışlıdır.

“Ey dost,onu suçlu sanma, korkaklıktır payım benim!²⁰
Senden haber alayım, ey Dede Kasım,
Kim hata eyledi, kaldı üste suç ?”²¹

Eski Türk sözü olan “suç” sözü 1900-2000’li yılların edebî dilinde aktifleşmeye başlamış, kullanışlı birime dönüşmüştür. Bu söz birimine çağdaş dil belgelerinde sık sık rastlanmaktadır.

“Ne olmuş, ne imiş hamalın suçu?
Burdan tesadüfen geçen bir eşkiya
Sınamak istemiş kendi naqını,
Yurtsuz bir insanın dökmüş kanım”²².
Suçlu sayma yüceliğe yükselmeyi,
Suçlu sayma yücelikten bakınmay!²³

Ocağın yanında oturarak tenceredeki yemeği karıştıran Servinaz, suçlu insan gibi gözlerini yerden ayırmadı²⁴.

“Suç” sözü çağdaş Türkçe’de “günah” anlamında kullanılan esas sözdür. Son dönem Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra Türkiye ile gelişen ilişkiler “suç” sözünün Azerbaycan dilinde de kullanışlılığının daha da artmasına neden olmuştur. Onu da belirtelim ki, bazı yazılı anıtların dilinde uzun süre kullanılsa da şu an Azerbaycan dilinin bazı ağızlarında (Kah, Gedebe, Tovuz, Cebrayil) kullanılıyor. Örneğin: “Suç kendinde, kendi düşen ağlamaz” (Tovuz).

Er-Erkek, İnsan, Yiğit, Kahraman, Savaşçı

“Er” sözcüğü *Dede Korkut Kitabı* destanlarının dilinde hem “yiğit”, “kahraman”, “savaşçı”, hem de “erkek”, “hayat arkadaşı”, “evin sahibi” “aile büyüğü” anlamında kullanılmıştır: “Resul aleyhüssellem zamanına yakın Bayat boyundan

20 N.Gencevi, *Seçilmiş Örneklere*, Bakü 2007, s. 48.

21 X.Qasım, *Gənlik*, 1975, s. 26.

22 S. Vurgun, *‘26’lar’ Poeması*, Bakü 1986, s. 59.

23 Folklor İnstitutunun Arşivi, inv. No. 997.

24 Tahir Abbasov, *Güzel Kokulu Birgün*, Yazar, Bakü 1987, s. 39.

Korkut ata derler, bir er koptu²⁵; Er, malına kıymayınca adı çıkmaz²⁶; “Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz²⁷”. “Ol gün cigərində olan ər yigitlər bəlürdi.”²⁸.

“Er” sözü eski Türk yazılı anıtlarında “yiğit”, “savaşçı” anlamında kullanılmıştır. Örneğin: Yeti yüz er bolms. Yeti yüz er bolıp ilsirämis, kağansıramıs bodunıg küngädms, kuladms bodunıg, Türk törüsün içğınms bodunıg eçüm, apam törüsinçä yaratmış, boşğurms, tölis, tarduş (bodunıg anta etmiş). Çevirisi: Yeddi yüz savaşçı olmuş, yeddi yüz savaşçı oluşturmakla elden mahrum olan, handan mahrum olan halkı carıye, devleti parçalanmış Türk (halkını) ulu babam-dedem anlatmış, önceki devleti onarmış, sonra tölis, tarduş (halklarının bağımsızlığını orda temin etmiş)²⁹.

Bu eski söz Kaşgarlı Mahmut’un sözlüğünde “er, adam, erkek” anlamlarında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmut’un er sözüne ait verilmiş anlamlardan biri şöyledir: “İm bilse, er ölmez = belge bilen er olmaz”, “ölür er = güçsüz, yaşlı, ihtiyar adam”³⁰

Eren ve ergen sözleri er kökenlidir. Kaşgarlı Mahmut eren sözünü “erler, erkekler” anlamını taşıdığını belirtiyor. Aynı zamanda eren sözü ile ilgili yazıyor ki, bu söz kurallardan hariç cemdir.³¹

“Eren” sözü *Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*’nde Allah’a və evliyalara yakın olmak şərəfinə ermiş kişi manasında işlənməsi de belirtilmiştir³²:

Çağıraram ərənleri, pirləri, arzularam bizim əziz yerləri. (Aşıq Rəcəb)

Er sözü “erkek, yiğit, kahraman” anlamında “Oğuznamede” de kullanılmıştı. Örneğin; Er gelse, kuyu artar, kadın gelse gu artar³³.

Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü’nde iki anlamda kullanılması belirtilmiştir: 1. (isim) Kadının yasal ve mahrem eşi olan adam; zövc. 2. (sıfat ve isim) Sözünde, tam, mert; kahraman, yiğit.³⁴

25 *KDK*, agk, s. 31.

26 *KDK*, agk, s. 31.

27 *KDK*, agk, s. 31.

28 *KDK*, agk, s. 50.

29 N. Hudiyev, “Eski Türk Yazılı Anıtlarının Dili”, *Bilim ve Eğitim*, Bakü 2015, s. 200-201.

30 B. Halilov, *224 Eski Türk Sözü*, Bilim ve Eğitim Yayınevi, 2010, s. 40.

31 B. Halilov, *age.*, s. 42.

32 *Azerbaycan Dilinin Açıklamalı Sözlüğü*, s. 124.

33 *Oğuzname*, Bakü 1987, s. 24.

34 Adas, *age.*, s. 122.

“Er” sözünün *Eski Türk Dili Sözlüğü*’nde ve birçok anlamda aynı zamanda Yakut, Hakas, Kalmık vs. dillerde aynen “erkek”, “eş”, “evin büyüğü” anlamında kullanıldığını belirtmek isterdik³⁵.

Eş anlamında “er” sözü “Kitap”ta diğer anlamla kıyasla daha az kullanılmaktadır, bu sözün “yiğit, kahraman” anlamı daha dominant yerdedir. Örneğin: “Kocaya varıldığından beri dahi karnim doymadı” (32). Örneklerden de görüldüğü gibi “er” (koca) “yiğit, kahraman, savaşçı” anlamında değil, “aile büyüğü, hayat arkadaşı” anlamındadır. Çağdaş dildeyse bunun tersini görmek mümkündür. Kitaptan farklı olarak “yiğit”, “savaşçı” anlamlı “er” sözüne çağdaş dilde çok az tesadüf edilmektedir. Fakat bu sözün eskimiş anlamı Azerbaycan dilinin sözlü sanatının bir kolu olan ata sözü ve deyimleri örneklerinde hala yaşamaktadır: İyiliğe iyilik her erkeğin işidir, kötülüğe iyilik er erkeğin işidir;

“Er” sözünün çağdaş dil açısından eski sayılan “yiğit, kahraman” anlamlarına çağdaş dilimizde ancak üslup gerekçelerince, özellikle halk edebiyatı, edebî üslupta rastlanmaktadır:

Ərlər boyunca ərlər, ərənlər, Hünər dünyasından doymadı getdi.³⁶

Ər kişidə olur bir söz , bir məram³⁷.

Ey Azərbaycanımız, Türkün Oğuz’lar Vatanı

Er oğullar, er yiğitler, erkek-kızlar Vatanı,

Senin hakkındır özgürlük, senin aşkındır iman³⁸

Hoydu, hoydu, er yiğitler, Gelin intikam çağı!

Gelecektir şanlı günler, Gelin, intikam çağı!

DK destanlarında sesteş sözlerin üslubî görevi eşteş ve zıttışlarla kıyaslamada sınırlıdır. Elbette dilin kelime hazinesi geliştikçe bazı sözlerin sesteş anlamları çağdaş dilde kalmamıştır. Destandaki söyleyiş tarzını tutmak amacıyla *DKK* motifli eserlerde sözlerin bu tarzdaki sesteşliğini oluşturan anlamları kullanılmıştır. Çağdaş eserlerde yazar kendi yazma şekline, üslubuna ait bireysel-durumsal, kontekstual sesteşler de dikkat çekmektedir: “Bu toprakta çoğu er öldü, az er kaldı. Onun ismini Azer koyuyorum. Bırak az erler çoğalsın. Azerler çoğalsın”³⁹.

35 А.А. Бурыйкин, “Система терминов родства якутов в синхронном, сравнительно-историческом и ареальном аспектах”, *Алгебра родства*, С 5 (2000), с. 213.

36 S. Vurğun, *Seçilmiş Əsərləri*, II cild, Şərq-Qərb Yayınevi, С II, Bakü 2005, s. 248.

37 H. Cavid, *Əsərləri*, Lider Nəşriyyat, С III, Bakü 2005, s. 151.

38 B. Vahabzadə, *Seçilmiş Əsərləri*, Öndər Nəşriyyat, С I, Bakü 2004, s. 132.

39 Anar, *Dədə Korkut*, Genclik Yayınevi, Bakü 1983, s. 160.

Sunduğumuz cümlelerde söz seviyesinde seseşlik yoktur. Cinas ve ahenk oluşturma vardır. Seslenmede seseşlik vardır. Seslenmede omofoniya oluşturuluyor ve sanki seseşler duyuluyor. Bu daha net dersek, omofoniyadır. Az er - Azer.

Atonimlik de kullanılmaktadır. Konversiv seseşlik. Az er ve çok er ikisi tam oluşturuyor. Erlerin çoğusu gitmiş, azı kalmış. Adı Azer konulduktan sonraki azerler çoğalırken iki anlam vardır: 1) Azerler çoğalsın (milletçilik); 2) az erler çok olsun (Hangi milletten olmasına bağlı değil). Er sözünün çağdaş anlamdaki erkek, sözü net, dürüst vs. verilen cümlelerin üslup yükü, relevantliği burada ancak bilgi aktarılmasına değil, düşünmeye, ek anlamlar aramaya mecbur ediyor. Artı seslerin uyumu, harmonisi mevcuttur.

Yağı – Düşman

Eski Türk sözü olan “yağı” Orhon-Yenisey yazıtlarında da kullanılıyor: Az budun yağı boltı. *Kara költe sünişdimiz. (Az halkı bize yağı oldu. Kara gölde savaşdık.)*⁴⁰

Kitab-ı Dede Korkut'ta “yağı” ve “düşman” aynı anlamda kullanılmıştır: Seni yağı nereden darımış, güzel yurdum; Göreyim, Oğuz'da benim dostum, düşmanım kimdir?⁴¹.

Demirçizade belirtiyor ki, “düşman” sözü savaşlar döneminin etkisi sonucu Azeri Türkçesine girmiştir. O nedenle de, bu söze *Kitab-ı Dede Korkut*'ta az kullanışlı olan Fars kelimesi olarak belirtiliyor⁴². Burda kullanımı aynı, anlamı çeşitli dile ait sözlere yolunda devam etmiştir. Destanın dilinde “yağı” sözü kullanışlı olmasına göre ayrılıyor. “Düşman” destanda köken söz olarak 8 kez kullanılmıştır. Bundan başka, destanda aynı sözün çeşitli ekler almış düşmanı sözü (3 kez), düşmanımız (4 kez), düşmanın (1 kez), düşmanına (1 kez), düşmanlığın (2 kez) düşmanımın (1 kez), düşmanüz (4 kez), düşmanna (1 kez) kullanılmıştır. “Yağı” sözü hiçbir ek almadan 44 kez kullanılmıştır. Ek olarak, yağdır (1 kez), yağya (2 kez), yağyı (3 kez), yağılığa (5 kez), yağma (1 kez) yağsın (3 kez) söz şekilleri destanda kullanılmıştır.⁴³ Düşman kökenli sözlerin genel sayısı 25, “yağı” kökenli sözlerin sayısı 60'tır.

Kitab-ı Dede Korkut motifli kaynakta her iki söz kullanılıyor: Derelerde, tepelerde

40 Hudiyeve, *age.*, s. 200-201.

41 *KDK*, agk., s. 44.

42 E. Demirçizâde, *Azerbaycan Edebi Dil Tarihi*, C I, Bakü 1979, s. 149.

43 K. A., Vəliyeva, vd., *Kitab-ı-Dədə Qorqud'un Statistiki Təhlili*, Elm Yayınları, Bakü 1999, s. 100.

yağıya kavga girdi, leşinə kuzgun dadandı. (4, 68); Düşman gelirse bu yerlere, yağı geçer bu köprüden.⁴⁴

Dilimizin şimdiki aşamasında bu eşteşler anlaçca gelişime bağlı özelliğini kaybetmiştir.

“Yağı” sözü belirtildiği gibi eski yazıtlarda, *Kıtab-ı Dede Korkut* destanlarında, folklor nümunələrində, kullanışlıdır:

Ucalardan uca dağı,
Hərgiz gələ bilməz yağı,
Koroğlu tək ər oylağı,
Nigar, Çənlibel budu, bu;
Saxla dilin, özün üçün yağdı,
Aşıq Ələsgərin odlu çağdı (Aşık Elesker),

Bu sözde eskime gerçekleşse de tam olarak kelime hazinesinden çıkarılmamış, hem de ilk baştaki anlamını tutmuştur:

Çağdaş Azericenin taşıyıcısı için “yağı” sözü anlaşılır ve nettir. Dilin hazırki gelişim meyilləri, yağı“ sözünün kullanışlılığının artmasını belirtiyor.

Kıtab-ı Dede Korkut motifine dayanarak kaleme alınmış edebî örneklerde bu sözün kullanılması hem destanın poetik dil sistemini korumak, hem de önceki tarihi durumu canlandırma amacı güdüyor. Elbette eskimiş sözlerin yeniden dile getirilmesi aynı sözlerin kullanımı imkanlarını arttırmak amacı güdüyor. “Yağı” ve “düşman” sözlerinin ister destanlarda, isterse de bu motifte kaleme alınmış yeni eserlerde kullanılmasını çeşitli açıdan denetlemek mümkündür. Eski sözlerin yenedən dile getirilmesi aynı kelimelerin kullanılma imkanları açısından önemlidir:

“Tekur aydır: ‘Kazan beg, üzerimize yağı geldi. Bu yağıyı üzerimizden ayırırsan, seni koyu verelim! -Dediler. -Hem haraca müti olalım. Sen dahi yemin et kim, bu bizim ele yağılığa gelmeyesin dediler. ’” (6, 120).

Kıtab-ı Dede Korkut motifi eserlerden alınan çağdaki örneklere dikkat edelim: “Yağdı o, Basat, oğuz babana yağı. Er yiğitler yağlarla savaşa-savaşa erenlere döndüler.

Bir hayli sustuktan sonra:

-Yağı neye deniliyor, Korkut? - Basat bana sordu.

-Basat, *yağı* ona deniliyor ki... biz *yağya* yetişirsek, biz onu öldürürüz, *yağı* bize yetişirse *yağı* bizi öldürür. *İağı* olan budur. Basat.

-*İağmın* kanını dökmek bir kula yakışır mı, Korkut?

Yakışır Basat. *İağı* zaten kanı dökülesi yağdır.⁴⁵

Kemal Abdulla küçük parça içerisinde “yağı” sözünü 13 kez kullanmıştır. Bunun karşılığında “düşman” sözü bir kez bile olsun, kullanılmamıştır. İlginç tarafı odur ki, yazar “yağı” sözünü izah ederken de onun eşteşine müracaat etmemiştir. Bir cümle içerisinde “yağı” 3 ve 4 kez tekrar ediliyor. Fakat bu zaman cümle aynı sözün tekrarı ile ağırlaşmıyor. Demek ki, sonuç itibarı ile sözün tekrarı yerine onun eşteşini kullanmak her zaman talep edilen sonucu göstermiyor. Tam tersi aynı sözü zamanında, yerinde kullanma özelliği taşıyor. Deyim ve açıklama etkisini yeteri kadar güçlendiriyor. Bu türlü tarz *Kıtab-ı Dede Korkut* dili için seciyyevidir.

Belirtmek gerek ki, *Kıtab-ı Dede Korkut*'ta yağ-düşman eşteş sırasında kafir/kafer sözü de yer almıştır. Bu sözün kullanış derecesi daha yüksektir. Destanda sadece kafer sözü 119 kez kullanılmıştır.

“Çevre alub gidiyorlar, gondılar. Çünkü kaferler bunları gördiler.. ol kaferi karşısında süsəm, dedi süsəmadı. Kafer tekür karmalayıp darb etti. Kaferin omuzuna bir kılıç vurdu. Haybey yiğitler, kaferi kim öldürdi”⁴⁶.

“Kut”–Xoşbextlik, Saadet

“Kut” sözünün *Kıtab-ı Dede Korkut*'ta “kutlu” ve “kutsuz” olarak kullanıldığı gözüküyor. “Dibde oturan has begler, kutlu olsun devletiniz!” dedi ⁴⁷. “Kutsuz gelin denince udsuz gelin desünler” ⁴⁸. Şüphesiz ki, bu sözün köken şekli “kut” olmuştur ve bu sözün çok anlamlı olması şüphe yaratmıyor. Kitapta lakap, künye gibi de işlenmiştir.

Orhon-Yenisey anıtlarında 1. “can”, “yaşam gücü”, “ruh”; 2. “baht”, “saadet”, “başarı”; 3. “haysiyet”, “onur” anlamlarında işlenmiştir.

“Kut” yazılışında M. Kaşğari'nin lügatında “başarı”, “maddi durumu iyi olmaq” manalarında kaydolunmuştur.

45 K. Abdulla, *Yarımqıq əliyəzma*, Mütərcim Yayıncılık, Bakü 2012, s. 83.

46 *KDK*, agk, 44.

47 *KDK*, agk., s. 63.

48 *KDK*, agk., s. 110.

“Kut” sözüne XVI. asra kadar klasiklerimizin dilinde “mübarek”, “uğurlu”, “hayırlı” manalarında da sık sık kullanmıştır: Bir kutlu nefes, Sebadır adı, Aşıklere ol verir muradı (Xətai); “Başumə kutlu ayəğin gəldi basdı ol, nigar (Nəsimi).

“Kut” sözü Türk dilinde iyi elamet; xoşbəxtlik; qida, Türkmen dilinde “xoşbəxtlik” “saadet”, Altay dilinin çalkan diyalektinde “can” manalarında işlenir.

Abidelerde uzun süre işlenmesine ve hâlihazırda çağdaş Türk dillerinde çok sık kullanılmasına rağmen, hâlihazırda Azeri Türkçesinin edebî dilinde değil, esasen ağız ve şivelerinde daha çok tesadüf olunur. Mesela: Salyan diyalektinde “kut” sözü “tomurcuk” manasını ifade eder. Bu leksik vahidin ifade ettiği anlam eski anıtlarda ve kitaptaki “kut”, “kutlu” sözlerindeki “mutluluq”, “ovqat” manaları ile üst-üste düşer⁴⁹; Azeri Türkçesinin Karabağ ağızlarında “nitqi tutulmaq”, “səsi kəsilmək” manasında *kutu kurumuk* ifadesi kullanılır: Kutum kurudu (Kar.). Bu ifade aynı anlamda Vaqifin dilinde de işlenmiştir: Onları görəndə zahirin olar çak, Qutun qurur, batar ağılarsan⁵⁰

Meğri şivelerinde kutdan düşmek/kutdan düşməx birleşmesi “ölümqabağı yeyib-içmekten qalmaq” manasında işlenir. Naxçıvan ağız ve şivelerinde qulaqdan qut olmaq “kulağı eşitmek”, canında kut yokdur “gücü kalmamak”, matı-qutu kurumak “söylemeye söz tapmamaq” frazeoloji birleşmelerinin terkinde bu söze rast gəlirik⁵¹. Cebrail, Kazax, Karakilse şivelerinde ise *kut* sözü “kuvvet”, “güç” anlamlarında bugün de kullanılmaktadır⁵².

Bu leksik vahide çağdaş bedii edebiyatta daha çok üslubî makamlarda kullanılır. Örnek olarak: Resul Rza'nın dilinde gut dayak, güç anlamlarında kullanılıyor: “Bir nine dürümü verip, ye yüregine kut olsun dedi” (R. Rıza); Uzaqda, hardasa, yol kenarında, belke de bir kutlu yol kenarında (Firuze Memmedli). Çağdaş Azerice kut sözünden “Matı kutu kurumak” ifadesi vardır.

Karı - Eski, Yaşlı

Karı sözü Azerice eski, yaşlı anlamında kullanılıyor. Çağdaş dilde bu sözün eski anlamları karı sözünde, eski anlamı “eski pamuk bez olmaz, karı düşman dost olmaz“ ata sözünde kalmıştır.

Kütüb-ı Dede Korkut karı sözü “düşman, eski, yalancı, karı, kadın” anlamlarında

49 R. Məhərrəmov, *age.*, s. 43.

50 E. Əzizov, *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*, Elm və Nəşriyyat, Bakı 2016, s. 257.

51 Ə.İ. Əliyev, *Azərbaycan Dilinin Meğri Şivələri*, Elm Yayıncılık, Bakı 2003, s. 455.

52 *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*, Kılıçaslan Matbaacılık, Ankara 1999, s. 349.

kullanılmıştır. Sehend “karı” sözünü yalan anlamında kullanıyor. “Ala karı (büyük yalan) söyleme gel.”⁵³

Bizim fıkrimizce, çağdaş dilde kullanılan karımak eyleminde de eski sözü kullanılmıştır. Azerice yazılı anıtlarda karı sözü eski ve yaşlı anlamlarında geçiyor. Örneğin karılık güçlenmiş beni bastı (*Şühedaname*).

Yazıtlarda karı hem basit sıfat, hem de adlardan yapılan sıfatlar olarak rastlanıyor. İlginçtir ki, *Kıtab-ı Dede Korkut*'ta bu söz çağdaş dildeki sesbilim şeklinde kullanılıyor:

Karı düşman dost olmaz⁵⁴.

Burda karı eski anlamını taşıyor. Çağdaş dilde yaşlı kadın anlamında kullanılan karı sözünde de eski sözü korunuyor. Muasır poeziyada karımak sözü daha çok muayyen üslubî makamlarda tesadüf olunur. Çoğu zaman kocayıp karımak, hem de “karıyıp kocamak” şekilleri kullanılıyor.

Seni seven genç oluyor günbe gün
Karımaz, kocamaz, hep taze gider (Vagif)
Sev səni sevəni, iki dişlü qarısə,
Sevmə səni sevməyəni, gögdən enən hurisə⁵⁵.
“Ey dünya varmıdır səndə yarıyan,
Ömür sürüb, çox qocalıb qarıyan?” (Molla Cümə).

E. Tahirzade Azericedeki ağızlarda kartan yüzünün yaşlı, koca anlamında kullanılmasını (karı, karı, kartan karı, Şor dopsısın yırtan karı) aynı sözün Kırgız ve Türkmen dillerinde kalmasını ve Mahmud Kaşğari'nin divanında karizan şeklinde sunulduğunu belirtmiştir.

Konmak - Yerleşmek, Konaklamak

Bu eylem Azericede yazıtların çoğusunda kullanılıyor. Kimin ki, oğlu, kızı yok siyah otağıma kondurun⁵⁶.

Konmak eylemini düşmek, yerleşmek, mesken salmak, oturmak anlamlarında Mustafa Zeririn *Yusuf ve Züleyha* eserinde kullanılması gerçeğini Ş. Halilova da belirtiyor⁵⁷.

53 Sehend, *Sazımın Sözü*, Yazıcı Neşriyyatı, Bakü 1984, s. 24.

54 *KDK*, agk, s. 31.

55 Ov: 1987, 117; Ov: 1993, 71.

56 *KDK*, agk., s. 34.

57 Ş. X. Xəlilov, “Əsrarnamə'nin Dili”, Bakü 1988, s. 188.

Yazıtlarda bu eylem birtakım şekilleriyle bulunmuştur. Eski Türk yazıtlarında konmak eylemi 2 anlamda (konmak şeklinde) kayıda geçmiştir: 1) konmak; 2) yeleşmek; mesken salamak. *Kon* kökünden birtakım yakın anlamlı sözler oluşmuştur. Konak evi dinlenme yeri, konak odası; *konaklamak* geceleme, *konğu* evi, *konum* akraba, yakın, *konturmak* yerleştirmek, getirip yetiştirmek; *konuk* misafir vs.

Ol şehrin begi karvan kondurur (Yusuf ve Zuleyha).

Müdevvar noktayı halin bebekte eyle kondurdum (Nesimi).

Koç Köroğlu konar olsa yehere (Köroğlu).

Bu eylem çağdaş Azerice de “kuşlara uçan canlılara ait olmuş, yukarıdan, havadan inerek bir şey üzerinde oturma anlamını ifade ediyor. İlk bakıştan çağdaş dildeki anlamla yazıtlardaki anlamlar arasında yakınlık az hissediliyor. Fakat *oturmak* anlam itibari ile mesken salmak, yerleşmek anlamlarında kullanılabilir.

Ağır - Kıymetli, Zengin, Büyük

Söz her üç anlamda *Kıtab-ı Dede Korkut*'ta kullanılmıştır. “Ağır hazine bol leşker alayın”⁵⁸. Ağır hazinesi, bol akçasını biz yağmalamışuz. Bu cümlelerde “ağır” hazine sözünün belleyenidir. Çağdaş anlamda “kıymetli hazine”, “değerli hazine”, “zengin hazine” grupları ile eşanlamlı gruplar oluşturmuştur. Hazine sözü ile beraber kullanıldıkta “büyük” anlamı ortaya çıkmıyor. Hazine kıymetli veya zengin olabilir. “Ağır meclis yaptılar” cümlesinde ağır sözü “büyük” anlamındadır. Fikrimizce, *Kıtab-ı Dede Korkut*'ta “ağır” sözü meclis, misafirlik anlamında da kullanılmıştır. “Meğer ol gün kafirlerin ağır günleriydi, her biri yemekte keyifte idi.”⁵⁹

Orhon - Yenisey anıtlarında ağır sözü muhteşem, saygın, kudretli anlamında kullanılıyor.⁶⁰ “Ağır” sözünün saygın anlamı kendini “ağırbaşlı göstermek”, “ağır olmak” sözlerinde kalmıştır.

“Kürseyi rehmane ağdın erşüllahı gör” (Nesimi) sözleri ak kökünden bahsetmektedir. Belirtmek gerek ki, çağdaş dilde ancak renk anlamında kalmış ak sözü bir zamanlar çok semantik anlam ifade eden söz olmuştur. Fakat çağdaş dil belgelerine dayanarak yapılan araştırmalar bu sözlerin çağdaş dilde belirtilen anlamlarda izini devam ettirmediklerini belirtiyor. Bu sözün eski söz olduğu ile ilgili

58 *KDK.*, agk., s. 38.

59 *KDK.*, agk., s. 68.

60 Hudiyev, *age.*, s. 200-201.

çeşitli fikirler söylemek mümkündür. Böyle bir fikri “Geç gelen misafir ağır gelir” ata deyimindeki ağır sözü de onaylıyor.

R. Muharremova “ağır” sözünün semantik değişme yaşayarak bazı anlamlarının eskimesinin başlangıcını XIV-XV. asırlara ait ediyor.⁶¹ Ağırın kökü üzerinde ortaya çıkarılmış ağırlamak eylemi Sehend’in dilinde değerlendirme anlamında kullanılmıştır. Ağır sözünün Türk yazılı anıtlarında değer anlamında kullanılması araştırılmıştır. *Kıtab-ı Dede Korkut*’ta bu sözün anlamı yoktur. Sehend’in kaleminden çıkmış “Han Bekili ağırladı, harçlık, bahşış verdi”⁶² mısrlarındaki ağırlamak eylemi değerlendirmek anlamını ifade ediyor.

Netice olarak onu belirtmek isterdik ki, aparılan tedqiqatda *Kıtab-ı Dede Korkut*’taki eski Türk sözlünün belirli önem taşıması sonucuna varılmıştır. *Kıtab-ı Dede Korkut* dilinde kullanan eski Türk sözlünün belirli bir kısmı arkaikleşip kullanılmıyorsa, bu sözlerin az olmayan kesimi çağdaş Türk dillerinde, o cümleden de Azerice kullanıyor. Karşılaştırmalı çalışmalarla yapılmış araştırmadan da görüldüğü gibi, Azeri Türkçesinin ağız ve şive leksikasının da diğer Türk dillerinde halkın genetik kod yaddasını koruyup saklayan eski Türk sözlere mevcuttur ki bu leksik vahidlerin farklılıklarının üze çıkarılması, araştırılması Türk dilleri tarihinin bir çok mübahiseli görünen problemlerine aydınlık getirebilir.

61 R. Məhərrəmova, *age*, s. 43.

62 Sehend, *age.*, s. 189.

Kaynaklar

- Abbasov, Tahir, *Güzel Kokulu Bürgün*, Yazar, Bakü 1987.
- Abdulla, K., “Yarımçıq əliyazma”, Mütərcim Yayınları, Bakü, 2012, s. 289.
- Azərbaycan Dilinin Açıqlamalı Sözlüğü*, C II, Doğu-Batı Yayınları, Bakü 2006.
- Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*, Kılıçaslan Matbaacılık, Ankara 1999.
- Асланов, В.И., К проблеме реконструкции корневых морфем” // *Советская тюркология*, №4, Баку 1971.
- Асланов, В.И., “Дивану лугат-ит-тюрк Махмуда Каşғари и азербайджанский язык”, *Советская тюркология*, № 1, Баку 1972.
- Асланов, В.И., историческая лексикология азербайджанского языка (Проблема реконструкции), Автореф, докт, дисс, Баку 1973.
- Бурькин, А.А., “Система терминов родства якутов в синхронном, сравнительно-историческом и ареальном аспектах”, *Алгебра родства*, С 5 (2000).
- Demirçizade, E, *Azərbaycan Edebi Dil Tarihi*, C I, Bakü 1979.
- Efendiyeva, T. Ə., *Azərbaycan Dilinin Leksik Üslubiyatı*, Bakü 1980.
- Əzizov, E. İ., *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*, Elm və Nəşriyyat, Bakü 2016.
- Halilov, B., *224 Eski Türk Sözü*, Bilim ve Eğitim Yayınevi, 2010.
- Hasanov, H. Ə., *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Maarif, Bakü 1988.
- Hudiyev N., “Eski Türk Yazılı Anıtlarının Dili”, *Bilim ve Eğitim*, Bakü 2015, s. 596.
- Kıtab-ı Dede Korkut*, Yazıçı, Bakü 1988.
- Məhərrəmov, R., *Kıtab-ı Dədə Qorqud'un Söz Xəzinəsi*, Elm və Təhsil, Bakü 2009.
- Мусаев, К.М., “Лексика тюркских языков”, *Наука*, Москва 1984, с. 70.
- Müasir Azərbaycan Dili*, Bakü 1978.
- Nərimanoğlu, K.V., “Kıtab-ı Dədə Qorqud'un Poetik Sistemi (Etüdlər)/ *Dədə Qorqud Aliliyi*”, Sultan Graphijs, Bakü 1999.
- Ожегов, С.И., *Лексикография, Культура речи, Учеб, пособие для вузов*, 1974.
- Vəliyeva, K.A., vd., *Kıtab-ı Dədə Qorqud'un Statistik Təhlili*, Bakü 1999.